

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 378.014.15

С. Г. Головко,
кандидат історичних наук, доцент

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано основні етапи становлення системи підготовки наукових кадрів в незалежній Україні та особливості розбудови її нормативно-правового забезпечення. Висвітлено історико-правові особливості ініціювання, розроблення та реалізації правових норм, що забезпечують інституціональність цього процесу.

Ключові слова: підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації, нормативно-правове забезпечення, Вища атестаційна комісія, європейські стандарти вищої освіти.

С. Г. Головко

Историко-правовые предпосылки модернизации системы подготовки научных кадров в Украине

В статье проанализированы основные этапы становления системы подготовки научных кадров в независимой Украине и особенности развития ее нормативно-правового обеспечения. Освещены историко-правовые особенности инициирования, разработки и реализации правовых норм, обеспечивающих институциональность этого процесса.

Ключевые слова: подготовка научных кадров высшей квалификации, нормативно-правовое обеспечение, Высшая аттестационная комиссия, европейские стандарты высшего образования.

S. Holovko

Historical and legal premises for modernization of Scientific personnel training system in Ukraine

The article analyzes the basic stages of the scientific personnel training system in independent Ukraine and the peculiarities of development of its regulatory and legal support. It deals with historical and legal features of the initiation, development and implementation of the legal provisions that provide institutional course of this process.

Key words: preparation of highly qualified scientific personnel, regulatory and legal support, Higher Attestation Commission, European standards of higher education.

Постановка проблеми та її актуальність. Вітчизняна університетська та академічна наука упродовж останніх років здійснила вагомий поступ щодо інтеграції до європейського освітнього та наукового простору. Прийнятий у 2014 році базовий Закон України «Про вищу освіту» окреслив горизонти правового поля реалізації новітніх стандартів підготовки наукових кадрів, започаткувавши становлення нормативно-правового забезпечення підготовки докторів філософії на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти. Уведено в дію важливі скла-

дові нормативної бази функціонування науково-освітньої галузі, зокрема, Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність», затверджено Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти відповідно до європейських стандартів, Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), утворено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти та Науково-методичну раду Міністерства освіти і науки

України, яка має забезпечувати практичні механізми реалізації основних завдань різних рівнів освіти. Все це дало можливість запровадити третій рівень вищої освіти та здійснити у 2016 році перший в історії набір здобувачів освітньо-наукового рівня «доктор філософії».

Успішність процесу «європеїзації» системи підготовки наукових кадрів визначається не тільки ефективністю новітніх юридичних норм, а й має історико-правову зумовленість.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі аспекти історико-правового становлення системи підготовки науково-педагогічних кадрів в Україні висвітлені в працях В. Бондаренка, Д. Ідрісова, Л. Лисенко, В. Лугового, Є. Ніколаєва, А. Рачинського. Зокрема, окреслена проблема розглядається у контексті становлення Вищої атестаційної комісії як державного органу з присудження наукових ступенів [2], особливостей нормативно-правового регулювання процесу підготовки наукових кадрів [3], його інституційно-правових засад [13] та особливостей функціонування на різних етапах [1, 5]. Разом із тим актуальним є вивчення передумов запровадження європейських стандартів та еволюції вітчизняного законодавства, що регулює процедури здобуття наукових ступенів та присудження вчених звань.

Мета статті полягає в аналізі історико-правових передумов запровадження європейських стандартів у розбудові системи підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Система підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів незалежної Української держави має 25-річну історію, початок якої визначається Указом Президента України від 25 лютого 1992 р. «Про Вищу атестаційну комісію» та Постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. № 265 «Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію України». Хоча створення Вищої атестаційної комісії (ВАК) як центрального органу державної виконавчої влади передбачалося Законом про освіту (1991 р.), саме ця Постанова визначала його основні завдання та механізми функціонування.

Україна після здобуття незалежності так само, як і інші пострадянські країни, відтворила в загальних рисах радянську модель підготовки науково-педагогічних кадрів, яка сформувалася на початку 1930-х рр. Вона стала виявом завершення уніфікації освітньо-наукових систем республік СРСР і характеризувалася високим ступенем централізації управління. «Ядром» цієї системи була ВАК, яка у своєму розвитку пройшла шлях від здійснення загального нагляду за процедурами присудження наукових ступенів та учених звань до відокремленого державного органу. На початковому етапі основною функцією ВАК було затвердження викладачів виключно вищих технічних навчальних закладів у званні професора та загальний нагляд щодо присвоєння цими закладами звань доцента та асистента. Із запровадженням у 1934 р. наукових ступенів доктора та кандидата наук ВАК присуджувала ступінь доктора наук та вчене звання професора з природничих та технічних наук. Із суспільних наук цю функцію виконували відповідні наркомати. Науковий ступінь кандидата наук та вчене звання доцента присуджували Ради наукових установ та вищих навчальних закладів, які готували для себе фахівців відповідного профілю. Стосовно них ВАК виконувала лише функцію розгляду апеляцій на їх рішення [2]. У другій половині ХХ ст. ВАК поступово концентрує всі основні функції щодо підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів, отримує право відкривати спеціалізовані ради із захисту дисертацій та припиняти їх діяльність, визначати номенклатуру спеціальностей і стає єдиним органом із управління цим процесом та здійснення контролю якості дисертаційних робіт. Така система була громіздкою, недостатньо гнучкою та повністю виключала автономію наукових установ та вищих навчальних закладів у цьому процесі, чим принципово відрізнялася від європейської університетської науки.

Подібні етапи пройшла і ВАК України. На момент створення у 1992 р. цей державний орган був достатньо демократичним. Його основними завданнями було визначено участь у формуванні і реалізації разом з відповідними орга-

нами державної виконавчої влади та науковими організаціями державної політики щодо перспектив розвитку науки і техніки, кадрового потенціалу України з урахуванням світового рівня науково-технічного прогресу [6]. На ВАК поклалися функції загального керівництва процесом атестації науково-педагогічних кадрів та контролю його якості, видачі дипломів державного зразка. При цьому наукові установи та вищі навчальні заклади несли повну відповідальність за присудження наукових ступенів, але й рівень довіри до їх діяльності з атестації науково-педагогічних кадрів був високий.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію України» від 27 березня 1996 р. № 352 повноваження ВАК як єдиного вищого органу управління процесом атестації науково-педагогічних кадрів було суттєво розширено. Зокрема, було включено контроль за діяльністю спеціалізованих учених рад та проведення періодичної атестації їх діяльності. Крім того, тепер ВАК затверджував рішення спеціалізованих учених рад про присудження наукового ступеня доктора наук та приймав рішення про видачу диплома кандидата наук. Спеціалізовані вчені ради з присудження наукових ступенів тепер мали систематично подавати до ВАК звітність про свою роботу. ВАК могла скасувати рішення відповідних спецрад про присудження наукових ступенів та вчених рад про присвоєння вчених звань, позбавляти спеціалізовані вчені ради права на приймання до захисту дисертацій, направляти дисертаційні роботи і атестаційні справи для додаткового вивчення, позбавляти наукових і науково-педагогічних працівників наукових ступенів і вчених звань, призначати додаткових опонентів і рецензентів, запрошувати спеціалістів для інспектування діяльності спеціалізованих учених рад [7]. Введення цих норм у діяльність ВАК мотивувалося цілком об'єктивними причинами, пов'язаними зі зниженням наукового рівня дисертаційних робіт, поширенням такого явища як науковий плагіат тощо. Проте, як показала практика наступних двох десятиріч, така достатньо жорстка регламентація процесу підго-

товки науково-педагогічних працівників не забезпечила подолання недоліків цього процесу. Натомість зросла його формалізованість, а наукові установи та вищі навчальні заклади номінально втратили будь-яку самостійність у здійсненні атестації науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Не вирішила цих проблем і нова редакція Положення про ВАК, яке було введено в дію 25 лютого 1999 року Указом Президента України. Аналіз його основних положень дає можливість зробити висновок щодо посилення регулятивної функції держави процедур атестації наукових та науково-педагогічних кадрів. Запроваджувалася практика функціонування експертних рад, які формувалися ВАК та здійснювали експертизу дисертацій і атестаційних справ, які надходили зі спеціалізованих вчених рад та вчених рад вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ [11]. Це, відповідно, ще більше обмежило самостійність наукових установ і вищих навчальних закладів. Як наслідок, виникали численні інструкції щодо особливостей підготовки та оформлення дисертаційних робіт, які безпосередньо не могли впливати на їх якість (наприклад, чітка регламентація суто технічних процедур).

У 1999 році було затверджено Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів. Основними формами підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації було визначено аспірантуру і докторантуру, відкриття і закриття яких віднесено до повноважень Міністерства освіти та науки України (за винятком наукових установ Національної академії наук). Вимоги до процесу підготовки передбачали глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю; підвищення загального культурного рівня аспірантів та докторантів; опанування методологією проведення наукових досліджень [8]. Зазначимо, що освітня складова обмежувалася, як правило, підготовкою та складанням кандидатських іспитів зі спеціальності, філософії та іноземної мови за типовими програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки України.

Проблема підвищення ефективності процесу підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації залишалася актуальною, незважаючи на систематичні зміни в нормативній базі. Так, Положення про Вищу атестаційну комісію від 1996 р. розширювалося та деталізувалося (відповідні зміни внесені у 1998, 1999, 2001, 2004 рр.). Постановою від 7 березня 2007 р. № 423 була затверджена нова редакція Положення, до якого, у свою чергу, вносилися зміни у 2009 та 2012 рр. Положення про підготовку науково-педагогічних кадрів вдосконалювалося у 2000, 2004, 2010, 2011 рр. Порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань уточнювався у 1998, 1999, 2001, 2004, 2007, 2009, 2011, 2012 рр. Разом із цим проблема якості підготовки науково-педагогічних кадрів залишалася актуальною. Зокрема, лише незначний відсоток випускників аспірантури та докторантури захищали дисертації у процесі навчання або безпосередньо після його завершення.

Аналізуючи основні етапи становлення системи підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні, можна зробити висновок, що вона в цілому пройшла шлях посилення ролі держави у цьому процесі через розширення повноважень ВАК та створення деталізованої номенклатури відповідних процедур. Спостерігалось надмірне намагання держави регламентувати всі етапи атестації наукових та науково-педагогічних кадрів, здійснювати безперервний контроль. Нормативно-правове забезпечення доповнювалося нормами, що опосередковано визначали перебирання державними органами повноважень наукових установ та вищих навчальних закладів. При цьому різні нормативні акти містили положення, які дублювалися, а іноді й протирічили один одному. За рахунок посилення контролю з боку держави не вдавалось досягти підвищення ефективності функціонування аспірантури та докторантури. Спостерігалось зниження якості наукових досліджень, а у суспільстві посилювалися тенденції нівелювання значущості та престижу наукових ступенів і вчених звань.

На початку 2000 рр. на тлі активізації процесів інтеграції науково-освітньої галузі України до єдиного європейського освітнього простору, запровадження Болонського процесу в університетській освіті загострилися протиріччя між усталеними традиціями вітчизняного наукостворення та європейськими тенденціями розвитку науки і освіти. Якщо європейський підхід у підготовці наукових кадрів орієнтувався на створення максимально сприятливих умов для формування і розвитку компетеностей дослідників-початківців, розширення їх мобільності, залучення до вирішення актуальних міждисциплінарних наукових проблем, збільшення фінансування досліджень на тлі повної самостійності та відповідальності наукових та освітніх установ за якість цього процесу, то в нашій країні акцент зміщувався на посилення контрольно-регламентних функцій ВАК як єдиного державного органу, що відіграв провідну роль у атестації наукових кадрів. Цілком закономірно, що назривала необхідність докорінного реформування системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. У грудні 2010 року Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 2219-р створюються комісії з проведення реорганізації та ліквідації деяких органів виконавчої влади [12]. У 2011 р., після двадцятирічної діяльності Вища атестаційна комісія припинила своє існування. Функції ліквідованого Указом Президента України «Про оптимізацію органів виконавчої влади» державного органу були передані Департаменту атестації кадрів (ДАК) Міністерства освіти і науки України (МОН). Упродовж перших двох років роботи ДАК кількість спеціалізованих учених рад зменшилася з понад 1000 до 850. Були підвищені вимоги щодо їх реєстрації, кількість експертних рад при МОН було збільшено до 28, а їх рішення стали визначальними для прийняття рішення про присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань Атестаційною колегією МОН. Запроваджено процедуру обов'язкової додаткової перевірки дисертаційних робіт, виконаних державними службовцями, встановлено граничну кількість опонувальників, що виконувалися науковим

працівником упродовж року, визначено норму, згідно якої проміжок між захистами кандидатської та докторської дисертацій мав становити не менше п'яти років, посилено вимоги до якості опублікованих праць та фахових видань, додано норму про необхідність публікацій у закордонних виданнях або вітчизняних виданнях, які входять до наукометричних баз [1].

У 2013 році затверджено нову редакцію Порядку присудження наукових ступенів. Ним покладено функцію затвердження рішень спеціалізованих учених рад щодо присудження наукових ступенів та видачу дипломів кандидата та доктора наук на Міністерство освіти і науки України. МОН отримує право своїми наказами регулювати процедурні питання захисту, зокрема, затверджувати паспорти спеціальностей, за якими здійснюється підготовка, визначати мінімальну кількість та обсяг публікацій, які розкривають основний зміст дисертацій, перелік наукових фахових видань, питання оплати праці опонентів тощо [10]. Разом із цим модель підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів залишалася традиційно централізованою та бюрократизованою, недостатньо ефективною.

Важливим кроком у становлення в Україні європейської моделі підготовки наукових кадрів стало затвердження у 2011 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 1341 Національної рамки кваліфікацій (НРК). Цей документ є узагальненим описом кваліфікаційних рівнів, структурованим за компетентностями [9]. Запровадження НРК стало основою для визначення норм Закону України «Про вищу освіту» щодо освітньо-наукового та наукового рівнів вищої освіти відповідно до європейських стандартів.

Висновки. Вітчизняна система підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації та її нормативно-правове забезпечення пройшли у своєму розвитку еволюційний шлях від реалізації інституційно-правових функцій держави щодо системного регламентування процедур атестації та контролю до втілення європейських стандартів розбудови освітньо-наукової галузі, які визначають формування та підтримку розви-

тку суспільства знань як провідну функцію держави у цьому процесі. На сьогодні створюється повнофункціональне правове поле реалізації «Зальцбурзьких принципів організації докторських програм» (2005 р.), згідно з якими основною складовою підготовки здобувачів наукового ступеня є просування знань шляхом оригінальних досліджень, а основним рушієм на цьому шляху є університети, які відповідають за якість розроблених та реалізованих докторських програм, їх спрямованість на забезпечення формування в аспірантів умінь розв'язувати нові задачі, розширення кар'єрних можливостей молодих учених. Пріоритетом єдиного європейського освітнього простору у цьому питанні стає орієнтованість на розширення різноманітності докторських програм, запровадження практики міждержавних програм підготовки докторів філософії, організації спільних практик [5, 14].

Література

1. *Бондаренко В.* Дисертації держслужбовців обов'язково проходять перевірку / В. Бондаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dsnews.ua/gossluzhashchih-obyazatelno>.
2. *Ідрісов Д. І.* Вища атестаційна комісія як державний орган з присудження наукових ступенів / Д. І. Ідрісов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2042/Idrisov_Vyshcha_atestatsii_na_komisiiia.pdf.
3. *Лисенко Л.* Нормативно-правове регулювання підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів з державного управління в Україні / Л. Лисенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Lysenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Lysenko.pdf).
4. *Луговий В. І.* Модернізація підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів в аспірантурі та докторантурі наукових установ АПН України в контексті Болонського процесу: досвід, проблеми, перспективи / В. І. Луговий, В. А. Семиченко, О. Л. Кононко та ін. // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 94-102.
5. *Николаев С.* Як Україні створити сучасну систему підготовки докторів філософії (Ph.D.)? /

Є. Ніколаєв. – К.: Європейський інформаційно-дослідницький центр, березень 2016 р. – 48 с.

6. *Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію України*: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 1992 р. № 265 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/265-92>.

7. *Про затвердження Положення про Вищу атестаційну комісію України*: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 березня 1996 р. № 352. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

8. *Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів*: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 309-99.

9. *Про затвердження Національної рамки кваліфікацій*: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011>.

10. *Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів*: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/567-2013>.

11. *Про Положення про Вищу атестаційну комісію України*: Указ Президента України від 25 лютого 1999 р. № 216 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/216/99>.

12. *Про утворення комісій з проведення реорганізації та ліквідації деяких центральних органів виконавчої влади*: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2010 р. № 2219-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2219-2010>.

13. *Рачинський А. П.* Інституційно-правові засади підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні: становлення й розвиток / А. П. Рачинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Rachinskiy.pdf>.

14. *Doctoral Programmes for the European Knowledge Society: Final Report of the European University Association* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Doctoral_Programmes_Project_Report.

References

1. *Bondarenko V.* Dysertatsii derzhsluzhbovtziv obov'iazkovo prokhodiat perevirku / V. Bondarenko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dsnews.ua/gossluzhashchih-obyazatelno>.

2. *Idrisov D. I.* Vyshcha atestatsiina komisiia yak derzhavnyi orhan z prysudzhennia naukovykh stupeniv / D. I. Idrisov [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2042/Idrisov_Vyshcha_a_testatsiina_komisiia.pdf.

3. *Lysenko L.* Normatyvno-pravove rehuliuвання pidhotovky ta atestatsii naukovykh i naukovopedahohichnykh kadriv z derzhavnoho upravlinnia v Ukraini / L. Lysenko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.dridu.dp.ua/vi-davnictvo/2009/2009-02\(2\)/Lysenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vi-davnictvo/2009/2009-02(2)/Lysenko.pdf).

4. *Luhovyi V. I.* Modernizatsiia pidhotovky naukovopedahohichnykh i naukovykh kadriv v aspiranturi ta doktoranturi naukovykh ustanov APN Ukrainy v konteksti Bolonskoho protsesu: dosvid, problemy, perspektyvy / V. I. Luhovyi, V. A. Semychenko, O. L. Kononko ta in. // Pedahohika i psykholohiia. – 2008. – № 1. – S. 94-102.

5. *Nikolaiev Ie.* Yak Ukraini stvoryty suchasnu systemu pidhotovky doktoriv filosofii (Ph.D.)? / Ie. Nikolaiev. – К.: Yevropeiskyi informatsiino-doslidnytskyi tsentr, berezen 2016 r. – 48 s.

6. *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Vyshchu atestatsiinu komisiuu Ukrainy*: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 travnia 1992 r. № 265 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/265-92>.

7. *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Vyshchu atestatsiinu komisiuu Ukrainy*: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 bereznia 1996 r. № 352 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

8. *Pro zatverdzhennia Polozhennia pro pidhotovku naukovopedahohichnykh i naukovykh*

kadriv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 bereznia 1999 r. № 309 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/309-99>.

9. *Pro zatverdzhennia* Natsionalnoi ramky kvalifikatsii: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1341 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011>.

10. *Pro zatverdzhennia* Poriadku prysudzhennia naukovykh stupeniv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 lypnia 2013 r. № 567 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/567-2013>.

11. *Pro Polozhennia* pro Vyshchu atestatsiinu komisiuu Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 liutoho 1999 r. № 21 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/216/99>.

12. *Pro utvorennia* komisii z provedennia reorganizatsii ta likvidatsii deiakykh tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 hrudnia 2010 r. № 2219-r [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2219-2010>.

13. *Rachynskyi A. P.* Instytutsiino-pravovi zasady pidhotovky i atestatsii naukovykh i nauko-vo-pedahohichnykh kadriv v Ukraini: stanovlennia i rozvytok / A. P. Rachynskyi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Rachynskiy.pdf>.

14. *Doctoral Programmes for the European Knowledge Society: Final Report of the European University Association* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Doctoral_Programmes_Project_Report.